

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Богословски факултет**

Дисциплина:
Търновска книжовна школа

**Атон като средище на български
книжовни реформи**

Семестриална работа

Изготвил: Васил Руменов Дечков
2 Курс, З.О., Ф.№ 2109
Специалност: Богословие

Научен ръководител:
проф. д-р Мария
Йовчева

София, 2022

След средата на XIII в. до средата на XIV в. светогорските обители стават средища на оживена преводаческа дейност и цялостно преустройство на старобългарските богослужебни книги.¹² В съвкупността от богослужебни книги, непрестанно преписвани от IX до XIII-XIV в., постепенно се натрупват повторения и противоречия по отношение на богослужебната им употреба, което поражда необходимостта да се въведе общ образец, по който да бъдат поправяни. Наслагват се също грешки и пропуски в ръкописите.³ Преди новите атонски преводи, са правени други опити за поправки и преустройство на богослужебните книги, но те само допринасят за разбъркаността и нееднородността в езика на ръкописите.⁴ Друга предпоставка за преустройването на книгите, са наложените се промени в богослужението на православната църква, започнали именно от светогорските братства. Освен начеването на наклонността за живот в не толкова големи манастири, а вместо това в лаври и килии, промени настъпват и в богослужебния живот на братствата. В разглежданата епоха светогорското монашество преживява подчертан разцвет, както от българска, така и от гръцка страна. Постепенно на Света гора се налага Йерусалимският или още наричан Неосаваитски устав (който е по същество Студийски устав, пригоден за нуждите на палестинското иночество). Той утвърждава нов набор от богослужебни книги. Разликите в сравнение със старите обаче се съдържат най-вече в подредбата и обема на писанията, а не толкова в съдържанието им. Същият устав, под влияние на Света гора се налага на Балканите въобще до ок. средата на XIII в. Тези промени в богослужението се явяват главна действаща причина за преустройването на богослужебните книги.⁵

---

¹²Петканова, Д., Старобългарска литература – енциклопедичен речник, изд. „Абагар“, Велико Търново, 1925, с. 57.

²Милтенова, А., История на българската средновековна литература, изд. „Изток-Запад“, 2008, с. 512.

³Петканова, Д., пос. съч., с. 57.

⁴Милтенова, А., пос. съч., с. 511.

⁵Пак там, с. 510-511.

Първоизточниците, от които черпим сведения за новите атонски преводи и преустройство, са най-вече няколко приписки именно към светогорски ръкописи. Такава първостепенна по значение приписка е тази в Осмогласника (Октоиха) Sin. Slav. 19 (л. 217a-217б), в която се възхвалява някой си **старец Йоан**, който превел множество книги от гръцки „на нашия български език“ в светата Атонска гора, в лаврата „св. Атанасий Велики“: Четвероевангелие, Праксапостол, Литургия, Устав, Псалтир, Богородичник, Месецослов (Миней), Агирист, [Слова на] Богослов, Лествица, Исаак [Сирин], Варлаам [и Йоасаф?], [Слова на авва] Доротей, Отечник, [Пандекти на] Антиох и много други и ги „предал на божествените и свети църкви по българската земя“.⁶ В същия ръкопис преписвачът свещеномонах Методий изброява сред преписаните от него новоизводни книги Псалтир, Часослов, Литургия, Лествица и Осмогласник.⁷

От значение са и приписките към Постен триод Sin. Slav. 23 и Цветен триод Sin. Slav. 24. Там, основната бележка на преписвача – монаха Гавриил – ни известява, че преводът на Цветния и Постния триод е дело на **стареца Йосиф** отново от Великата лавра на св. Атанасий, а също и че на **Закхей Философ** се дължи славянският превод на триодните синаксари.⁸ В два ръкописа след средата на XIV в. (Хил. 470 и №72 от св. обител Нямц) като преводач на постническите слова на преп. Исаак Сирин се споменава лицето Закхей Вагил. Не е ясно дали между двамата Закхеевци има връзка или не.⁹

От същите приписки става ясно, че гръцките източници са грижливо подбрани не само от лаврата „св. Атанасий Велики“, но и от Цариград, което говори за величината на новата преводаческа дейност.¹⁰

---

⁶Пак там, с. 511-512.

⁷Пак там, с. 512.

⁸Пак там.

⁹Пак там.

¹⁰Милтенова, А., пос. съч., с. 512.

Историческите свидетелства за новите атонски преводи посочват като горна граница във времето приблизително средата на XIV в. Научните изследвания на писанията ни позволяват да придобием груба представа за началото на атонското преустройство на книгите във времето, въз основа на два важни признака: първо, присъствието на старинни особености в устройството на новоизводните книги: църковния Устав, службите в Осмогласника (Октоиха), чинопоследованията в Служебника. Тези особености намекват, че делото е започнало преди XIV в. Друго съображение е датировката на най-ранните славянски новоизводни преписи, която се отнася приблизително към 1300 г., откъдето се предполага, че може би работата по новите преводи е започнала по-рано. С оглед на тези съображения, като груби рамки на новата светогорска преводаческа дейност се посочва времето след средата на XIII в. до средата на XIV в.¹¹

В славистиката съществуват две основни мнения по отношение целите на атонското преустройство: обичайното тълкуване, поддържано най-вече от езиковеди, застъпва гледището, че атонската редакция е направена с чисто езикови цели – поради необходимостта от поправки в ръкописите.¹² Съществува обаче и друго, по-ново мнение, което разглежда светогорските преводи и поправки преди всичко като част от едно цялостно богослужебно преустройство, чиято цел е да приведе богослужението към вече широко разпространения в гръцките обители Йерусалимски устав, като същевременно въведе сравнително уеднаквяване на южнославянското богослужение и свързаната с него книжнина. Езиковата страна на книжовното обновление е по-скоро важно следствие, отколкото първопричина за неговото осъществяване.¹³

Атонската редакция действа по обичайния начин на богослужебно преустройство в славянския свят – чрез преработка на старите състави, но тя

---

¹¹Вж пак там.

¹²Пак там.

¹³Пак там, с. 512-513, 517.

има значително по-голям обхват, тъй като в основата си въвежда новия църковнобогослужебен ред – Йерусалимския устав, който предписва промени в набора и състава на богослужебните книги. Вероятно е предположението, че преустройството е обхванало най-напред книгите с пряко богослужебно приложение. Това мнение се подкрепя от реда на книгите, изброени в приписката на свещеномонах Методий, а също и от известните ни най-ранни преписи по атонската редакция, каквито са Михановичевият псалтир (HAZU III.a.49), четириевангелието на крал Милутин от 1316 г. (Хил. 1), четириевангелието на цар Георги Тертер (Хил. 18) и няколко служебника, които възхождат към втората половина на XIII – началото на XIV в. Всичко това насочва към мисълта, че в началото промените засягат основните богослужебни книги като Псалтира, Евангелието, Апостола, Служебника и Требника.¹⁴ Светогорските обновители въвеждат разширената разновидност на Псалтира, която съдържа новопреведен пълен Часослов, включващ и Месецослов. Вероятно успоредно с преустройването на най-важните богослужебни книги, е преведен и новият църковен Устав. Сред обновените книги са и трите химнографски сборника за пълната църковна година – Триод, Месецослов (Минеи) и Осмогласник с неговата разновидност Богородичник. Повечето от най-ранните им български преписи се намират в сбирката на Синайската обител „св. вмчца Екатерина“.¹⁵ Български и сръбски преписи на богослужебни минеи от 1340-те год. насочват към възможността за съществуването на обновена светогорска 12-томна поредица минеи. Преработени са също предназначенията за богослужебна употреба 16 слова на св. Григорий Богослов, съобразени с църковния календар. Правят се и нови преводи от гръцки, като например триодните синаксари, които представляват обяснителни четива за по-важни празници от триодите. По това време може

---

¹⁴Пак там, с. 513.

¹⁵Милтенова, А., пос. съч., с. 513.

би е преведен и Стишният пролог – сборник с кратки жития – макар и някои учени да отнасят превода му към търновските книжовници.¹⁶

Намесата на светогорските обновители обхваща най-вече частите от богослужебните книги, пряко свързани с богослужебното им приложение. Календарите на Евангелието и Апостола биват заменени от тези на синаксарната част на Йерусалимския устав, както и от честванията на Месецослова и Триода. Целта е уеднаквяване на календарния ред между българските свещено и църковнобогослужебни книги чрез придържане към Йерусалимския устав. По този начин обаче се премахват честванията, които не влизат в новите гръцки образци: студийски, константинополски и славянски. Променя се също и определеният набор от четива за Евангелието и Апостола, описващ необходимите четива за празниците. Богослужебни указания според Йерусалимския устав се добавят дори към преписи, чийто състав принадлежи предимно към предходното поколение книги.¹⁷

Имайки предвид изброените данни по отношение целите и същността на книжовното преустройство, можем да направим извода, че в насоката на светогорските обновители не спадат целите библейски книги, а само откъсите от тях, извлечени за богослужебни четива.¹⁸

Разширява се съдържанието на основните богослужебни книги – Служебник, Требник, Минеи, Осмогласник и Триод – добавят се нови части и цели текстове. Вероятно започват да се правят преводи на писания за светците, чиито чествания се въвеждат с Йерусалимския устав. При сверката са отстранени самобитните старобългарски и някои византийски произведения, които нямат съответствия с използваните гръцки образци. Извършвани са също размествания на текстове и попълване на пропуски.¹⁹

---

¹⁶Пак там, с. 513-514.

¹⁷Пак там, с. 514.

¹⁸Пак там, с. 515.

¹⁹Пак там.

Утвърждават се определени химнографски сборници и в тях се поместват богослужебни (песенни и четивни – проложни, паримии, синаксари и пр.) писания. Въпреки това продължават да се преписват като самостоятелни книги пролози и триодни синаксари. Все пак, вследствие на промените, сред българските ръкописи постепенно отпадат стари книжовни разновидности, като Паримийника и жанрови Осмогласници (например Изборния осмогласник, съдържащ само кратки песнопения). Едновременно с това се въвеждат нови книжовни състави като Богородичника (включващ изпълняваните на повечерието канони в чест на св. Богородица), Стишния пролог и триодните синаксари.²⁰

В края на XIII в. посредством светогорци в старобългарската книжнина започват да навлизат жития от метафрастов тип. Обновяването на житийния жанр в късносредновековната българска книжнина продължава чак до XVI в. Наблюдава се наличие на смесени сборници с новопреведени и староизводни жития между XIV–XVII в. Трудно е да се направи точно разграничение между преводаческия принос на светогорските старци и този на техните търновски следовници в чети-минеите, но може да се предполага, че новопреведените жития водят началото си от Атон.²¹

Приписките и изследванията указват, че обновлението обхваща и монашеската книжнина, включително всекидневните сборници за самостоятелно килийно четене или за четене в столовата. Тези книги Йерусалимският устав наследява от Студийския, но с намалено многообразие и разширен обем. Основни иночески книги, обновени на Атон, са: Лествицата на св. Йоан Лествичник, Паренесисът на преп. Ефрем Сирий, Постнически слова на преп. Исаак Сирий, Поученията на авва Доротея (възникват VI-VII в., разглеждат въпроси за усъвършенстване на човешката душа), Пандектите на Никон Черногорец, които представляват сборник от

---

²⁰Пак там.

²¹Вж пак там.

новозаветни цитати по теми, извадки от светоотечески съчинения, постановления на църковните събори, жития, части от Отечници и летописи.²²

Предимно от речниковия запас, използван в преработените творби на Света гора, се прави извода, че атонското обновление е осъществено върху книги от преславската епоха. Сред новоизводните химнографски книги се наблюдава особена близост с тези от края на X век.²³

Може да се обобщи, че вследствие на светогорската дейност се въвеждат много нови съчинения, което довежда до обогатяване с преводни писания от различни жанрове – поетически, житийни, проповеднически, поучителни, подвижнически и пр. Навлизат метафрастов тип жития, служби по Йерусалимския устав, както и непознати дотогава в старобългарската книжнина иночески книги.²⁴

По отношение на езика светогорските обновители търсят възможно най-голямо съответствие с гръцките образци. Осъществява се сближаване на книжовния среднобългарски език със средногръцкия език през XIII-XIV век, вследствие на непрекъснатите за това време преводи. Измененията, утвърждавани от светогорските обновители, които обхващат всички езикови равнища (речник, граматика, изговор, правопис), са по-скоро наклонности, отколкото строг безизключителен закон. Тези езикови черти се забелязват ясно в новопреведените през XIV в. на Света гора творби като „Извор на знанието“ на св. Йоан Дамаскин и триодните синаксари.²⁵ В новоизводните светогорски книги се наблюдават калкирани по гръцки образец особености в строежа на изречението: изпускане на спомагателния глагол, честа употреба

---

²²Милтенова, А., пос. съч., с. 516.

²³Пак там, с. 516-517.

²⁴Пак там, с. 517.

²⁵Пак там, с. 518.

на дателен падеж с инфинитив, замяна на минало неопределено с минало свършено време.²⁶

Има обаче и промени, които не произтичат от строгото придържане към гръцките източници, а са следствие най-вече от умишлено възвръщане към езиковите особености на старобългарската епоха (IX-XI в.), а по-рядко и от развоя на книжовния среднобългарски език. Преднамереното застаряване на езика се изразява в правописа, изговора, строежа на думите, граматиката. Така например, въпреки че живеят български език от тази епоха вече се отличава с черти на аналитизъм, светогорските обновители запазват всички старобългарски падежи непокътнати в ръкописите си.²⁷ Изборно се използват думи от Кирило-Методиевите преводи, а също и от Цар-Симеоновата (още наричана и преславска) редакция, като преславските разновидности преобладават, което може да се свърже с обстоятелството, че светогорци са използвали най-вече преславски книжовни образци при преработката на книгите и при новите преводи. Друга възможна причина е, че думите, използвани от преславската книжовна школа, понякога са по-близки във формално отношение до гръцките.²⁸ Има обаче и примери за нови думи, които са взети или от живата реч, или от книжовните паметници от XIII в. Тази насока се следва, когато не противоречи на гръцките образци: забелязва се например премахване на стари думи и регионализми с цел придържане към живата реч, но същевременно и използване на книжни думи, когато строежът им е по-близък до гръцките образци.²⁹ Тези книжни български думи се използват вместо общоупотребявания български синоним, например „миротворъци“ (съответно на гр. εἰρηνοποιοίς) вместо „сѣмирѣжциѣ“. ³⁰ При правописа се наблюдава нарочно застаряване, отколкото осъвременяване,

---

²⁶Петканова, Д., пос. съч., с. 57.

²⁷Пак там.

²⁸Милтенова, А., пос. съч., с. 518.

²⁹Пак там.

³⁰Петканова, Д., пос. съч., с. 57.

което въвежда определени правила и поставя началото на преодоляване безредието, постепенно настъпило в правописа през 5-вековното предание на старобългарската книжнина. В светогорските обновени книги и нови преводи се утвърждава употребата на двете носовки („ж“ и „ѧ“), двата ерови знака („ѣ“ и „ѥ“), „ѣ“ и „ѥ“ на етимологичните им места.³¹ По същество св. Патриарх Евтимий не е измислил нов правопис, а е надградил този на светогорските български старци.³²

Може да се каже, че в езика на новоизводните светогорски книги водеща е била пълната вярност към гръцките образци в смислово и буквално отношение, както и придържането към немалко от старобългарските езикови особености. В някои случаи обаче, са се избирали думи по-близки до съвременния книжовен език.³³ Атонското книжовно обновление е начало на правописно-книжовното преустройство, въведено по-късно от св. Патриарх Евтимий.³⁴ Благодарение на умереното прилагане на гореописаните езикови стремежи, българските светогорски обновители придават такъв облик на преработените и новопреведени книги, който им позволява те да станат основа на богослужебните писания на **целия православен свят до наши дни**.³⁵

---

³¹Пак там.

³²Петканова, Д., пос. съч., с. 157-158.

³³Вж пак там.

³⁴Петканова, Д., пос. съч., с. 57.

³⁵Милтенова, А., пос. съч., с. 518-519.

Използвана литература:

1. **Петканова, Д.**, *Старобългарска литература – енциклопедичен речник*, изд. „Абагар“, Велико Търново, 1925.
2. **Милтенова, А.**, *История на българската средновековна литература*, изд. „Изток-Запад“, 2008.